

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben

I.

A nyelvbeli kettőztetésnek sok változata van: ismétlődhetnek egész szavak, egyes szótagok, de előfordul hangok kettőztetése is. A megismételt részek egymásutánja lehet közvetlen, vagy esetleg segédszók (kötőszók) választják el őket. Aszerint, hogy teljes vagy részleges ismétlésről van-e szó, megkülönböztetnek teljes kettőztetést (Gemination) vagy részleges kettőztetést (Reduplikation).¹ Én úgy látom, hogy célszerűbb a kettőztetési típusokat más alapvető szerkezeti sajátságok alapján osztályozni (l. alább, 7. l.).

A világ legkülönbözőbb nyelveiben való általános elterjedtségét a kettőztetés a maga mennyiségi szemléltető sajátságának köszönheti. Onomatopoeitika jellege révén mintegy visszatükrözi a természet hangjainak, valamint a térnek és az időnek az érzékelését, a tárgyak elhelyezését, a cselekvés lefolyásának milyenségét, és így elsősorban az utánzás, a disztributív és az aspektusi jelentés, továbbá mindenféle kiemelés, hangsúlyozás stb. nyelvi eszközéül szolgál. Azonkívül HIRT-nek is igazat kell adni abban, hogy a kettőztetés egyes típusai a játszi szóalkotásra és rövid szavak meghosszabbítására való törekvéssel magyarázhatók.²

Még a múlt század derekán jelent meg A. F. POTT kitűnő tanulmánya,³ amelyben a szerző tipológiai kutató módszerrel a kettőztetésnek nemcsak szóalkotási, hanem nyelvtani és stilisztikai szerepét is boncolgatja. Az indo- európai, finnugor, türk, óceániai, amerikai, afrikai és más nyelvekből vett példák alapján POTT azt bizonyítja, hogy a kettőztetés egyes fő típusai megtalálhatók olyan nyelvekben is, amelyek rendszerükre és származásukra nézve egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. WUNDT meg éppenséggel azt állítja, hogy a kettőztetés két módját a világ minden nyelve ismeri: az egyik ismétlődő hangok utánzására, a másik a tulajdonság és a cselekvés kiemelésére (fokozására) szolgál.⁴

Habár a kettőztetés általános jellege és elterjedtsége kétségtelen, talán mégsem lenne felesleges, ha megvizsgálnánk típusait egy nyelvcsalád keretein belül. Hiszen bizonyos kettőztetési típusok különösen jellemzők egy valamilyen nyelvre (vagy nyelvcsaládra), a másokban meg csak elvétve fordulnak

¹ WUNDT 623.

² HIRT 14.

³ A. F. POTT, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.

⁴ WUNDT 624.

elő. Az indoeurópai nyelvekben például az igeidők képzésében játszott nagy szerepet a kettőztetés,⁵ a finnugor nyelvek történetéből ezt viszont nem lehet kimutatni. Az afrikai joruba nyelvben az ige első szótagjának megismétlésével szabályosan alkothatók főnevek (*darukaia* 'cselekedni', *dadaukra* 'cselekvő személy'),⁶ a maláj és a dakota nyelvben a gyűjtőnevek az egyedi jelentésű főnevek megismétlésével képezhetők (maláj *pochon* 'fa', *pochon-pochon* 'erdő', dakota *runa* 'férfi', *runa-runu* 'nép'⁷). A finnugor nyelvekben ezek a kettőzési módok nem szokásosak.

Az egyes kettőztetési típusok értékelése a történeti szemponttól is függ. Az indoeurópai nyelvek régebbi fejlődési fokán például intenzíven érvényesültek az egyes kettőztetési módok, ma azonban alig maradt valami nyomuk a németet kivéve, amelyben elég sok *tipptopp*, *Wirrurr*, *Singsang*, *Klingklang*, *Mischmasch*, *Zickzack*-féle szó járja.

Alább következő szerény tanulmányomban a finnugor nyelvekben előforduló fontosabb kettőztetési típusokat szeretném rendszerezni szerkezeti sajátásaik alapján, és lehetőleg azt is megállapítani, meg voltak-e ezek a típusok legalább csírájukban az alapnyelvben. Később az egyes nyelvekben az illető jelenségek már különféle módon fejlődhetek tovább.

II.

Először is felhívjuk a figyelmet a legtermészetesebb és éppen ezért az egyes nyelvekre legkevésbé jellegzetes típusokra. Ezeket a jelen fejezetben csak felsoroljuk, de részletesebben nem tárgyaljuk.

Ide tartoznak elsősorban a tisztán stilisztikai célú kettőztetések, mint például egyes szavak és szószerkezetek megismétlése, amellyel különösen gyakran találkozunk versekben. Példák: manysi *Voikén-Tārém āplēmē, Voikén-Tārém āsemnē sar lāwuñkwē ēri*. (MUNKÁCSI, Medvénekek I, 72) 'Fehér-Ég apuskámnak, Fehér-Ég apámnak végre meg kell mondani'; mdE. *oktabrás saš. oktabrás saš. ištamo šupav, sirñe potso* (Тундоль вайгельть. Саранск, 1950, 75), 'Megjött az október. Megjött az október. Olyan gazdag, tele arannyal'; magyar *A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk* (PETŐFI, Nemzeti dal).

Tisztán stilisztikai értékű kettőztetések az izgatott beszédben előforduló ismétlések, például finn *Astukaa sisään, olkaa hyvä, hän sanoo. — Tervetuloa, tervetuloa!* (PEKKANEN, Tehtaan varjossa. Helsinki, 66) 'Tessék befáradni — mondja —. Isten hozta, isten hozta!'; mdE. *mešt, mešt? aštek, aštek . . . Di ton ñekak . . .* (Cyp. 66) 'Mit, mit? Várj csak, várj csak . . . De te mintha . . .'; mari *mas'ka e're tsarrà: it mɔ:ɔ da it mɔ:ro!* (БЕКЕ, Mari szövegek IV, 274) 'A medve folyton csillapítja: „Ne énekelj, ne énekelj!”'. Különösen gyakoriak a tisztán stilisztikai értékű kettőztetések megszólításokban, állathívogatókban: mdE. *Eç tundo, tundo, ton maziç tundo*. (Cyp. 35) 'Ó tavasz, tavasz, te szép tavasz!'; a Mezőkövesd környéki magyar paraszt a libákat *patyi-patyi*, a kacskákat *tas-tas*, a csirkéket *csire-csire* szóval hívogatja (MNY).

⁵ А. МЕЙЕ, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938, 199.

⁶ POTT 279.

⁷ WUNDT 635.

XXXIII, 181), az oroszban a csirkéket *цын-цын*, a kacsákat *ymb-ymb* vagy *ymu-ymu* szóval hívogatják, stb. Az ilyenféle kettőztetéseknek az egyes nyelvek specifikumához alig van közük, ezért is vannak elterjedve a világ legtöbb nyelvében. Ugyanez áll az alkalomszerűen, mintegy ötletszerűen használt hangfestő szavakra is, mint például a következő kifejezésekben: mdE. *vagonoň čarjňne kortašt*: *teke-sak-sak. teke-sak-sak* (Срп. 49) 'a vasúti kocsi kerekei mondogatták: teke-szakszak. teke-szak-szak'; *žňnk-žňnk! mařavs vedratňes čudřica lovcos* (Срп. 54) 'Dzinyk, dzinyk — mondotta a vödörkbe ömlő tej'; mari *лβ-лβ* (Карм. 3; a falevelek susogását utánzó hangok). Világos, hogy ilyen ötletszerűen használt hangutánzás bármikor és bármely nyelvben keletkezhet — anélkül, hogy hangutánzó szó a nyelv valódi szótározható szavává válna. Igaz, hogy vannak bizonyos kivételek, mert még állati hangokat utánzó hangsorok is állandósulhatnak. Így az oroszban a macskanyávogást *мяу, мяу*, a komiban *ňav, ňav* (Совр. коми яз. 296) hangsorokkal szokták utánozni. Ugyancsak a komiban a fajdkakas dürgését *kot-kot-kot*-tal (uo.), a manysiban *хор-хор*-ral (Манс.-русск. сл.) jelölik, a magyar a kakukkolást *kakukk, kakukk-nak*, a komi *kuku-nak* (Совр. коми яз. 296) hallja.

A különféle nyelvek specifikumához nincs sok közük a módosító szók, a melléknevek és az igék kettőztetésének sem, legalább a következő egyszerű típusok szerint: m. *alig-alig*, manysi *woril-woril* (Манс.-русск. сл.) 'alig-alig', komi *žžid-žžid* (Совр. коми яз. 169), m. 'nagy-nagy', manysi *maň-maň* (Манс.-русск. сл.) 'ici-pici' (tkp. 'kicsi-kicsi'), udmurt *šed-šed* (Русск.-удм. сл. 1308) 'fekete-fekete', m. *lassan-lassan*, manysi *řosat-řosat* (Манс.-русск. сл.) 'meszse-messze', mari *šuen-šuen* (Карм. 2) 'ritkán-ritkán', lpK. *širren, širren* (Яз. письм. нар. Сев. 161) 'játszottak, játszottak'. Néha az ilyenféle ismétléseknek nyelvtani értékük is lehet. Például az udmurtban a melléknevek kettőztetése a tulajdonság magas fokának állandó kifejezőjévé vált.

Sok, különféle nyelvcsaládhoz tartozó nyelvből ismerünk példákat hangutánzó alapon képzett tárgyi jelentésű szavakra is. Pyenek a latin *turtur* 'vadgalamb', perzsa *bűbűl* 'fülemile' (WUNDT 633), csuvas *kukukk, kukku*, német *Kuckuck*, mord. és mari *kuku* 'kakukk', manysi *toř-toř, top-top* 'kanalas réce', *rap-rap* 'sarlófecske', *kat-kaři* 'cinege', *piš-piš* 'egér',⁸ udmurt *durga-darga* (Ал. Повт. 155) 'csere-bogár', komi-permják *ž'ož'og* 'lúd', mari *βәle-βәle* (Марийско-русск. сл.) 'poszáta', orosz *колокол* 'harang', *тамтам* 'dob'; figyelemre méltók a hasonló szerkezetű gyermekszók is: orosz *nana* 'papa', *мама* 'mama', *баба* 'nagy mama', *няня* 'dada', francia *bonbon* 'cukorka' (vö. *bon* 'jó'), *joujou* 'játékszer' (vö. *jouer* 'játszani'), *cocotte* 'tyúkocska', m. *baba, csecse, pipi* stb.

A felsorolt kettőztetési típusoknak a világ nyelveiben való általános elterjedtsége azzal is magyarázható, hogy szerkezetük rendkívül egyszerű, mivel legtöbbjükben mindkét tag egyforma. Kisebbségi részüket (mint például az orosz *колокол*, az udmurt *durga-darga*, a francia *cocotte*) már tulajdonképpen átmenetet képez a következő (harmadik) fejezetben tárgyalandó típusokhoz, minthogy bennük a két tagnak egymáshoz való fonetikai—morfológiai viszonya olyan is lehet, amely már csak az illető nyelvben alakult ki.

⁸ А. И. КАРТИНА, Словосложение имен в мансийском языке. Просвещение на советской Крайнем Севере. Ленинград, 1958, стр. 294.

III.

A finnugor nyelvekre jellemző kettőztetések szerkezetével eddig aránylag keveset foglalkoztak. Nagy érdemük van a magyar ikerszók tanulmányozásában PAIS DEZSŐNEK, KELEMEN JÓZSEFNEK, B. LŐRINCZY ÉVÁNAK (I. A mai magyar nyelv rendszere I, Bp. 1961), de a többi finnugor nyelvben a kettőztetések kérdését főleg csak a hangfestő szók és a páros összetételek szempontjából vizsgálták.⁹

A finnugor nyelvekben szerkezeti szempontból a szavak vagy szórészek a következőképpen ismétlődhetnek: 1. azonos hangalakban; 2. megváltozott hangalakban; 3. képző vagy segédszók felhasználásával (azzal a kérdéssel nem foglalkozhatunk, hogy az ismétlés eredményeképpen összetett szók vagy szó-szerkezetek keletkeznek-e).

Mint már fentebb megemlítettük, a szavaknak azonos hangalakban való megismétlése (kettőztetése) természetességénél és egyszerűségénél fogva nagyon sok nyelvben előfordul. Mégis felhívánk a figyelmet egy érdekes kettőztetési fajtára, amely — úgy látszik — kevésbé van elterjedve a különféle nyelvcsaládokban. A finnugor nyelvek a határozatlanság, a többség, az osztó (disztributív) és más jelentések kifejezésére gyakran kettőztetik a névmásokat: m. *kiki*, azaz, *hogyhogy*, mordE. *kije-kije* 'némely', 'valaki' (*kije* 'ki'), *meže-meže* 'valami' (*meže* 'mi'), *kona-kona* 'valamelyik' (*kona* 'melyik') (Кол., структур. прост. предл. 63), udmurt *kud-kud* 'némelyik', *tače-tače* 'bármelyik' (*tače* 'olyan'), *make-make* 'bármely' (*make* 'valami'), *kjče-kjče* 'bármilyen' (*kjče* 'milyen'), *maje-maje* 'bármely' (*ma* 'mi') (Ал., Повт. 160), manysi *ti-ti* (FUF. XXVIII, 51) 'ez, íme ez'.

Az ilyen kettőztetett névmások néha valamilyen (rendesen megmerevedett) esetalakban is használatosak: mdE. *koso-koso* 'valahol' (*koso* 'hol'), *kosto-kosto* 'valahonnan' (*kosto* 'honnan') stb. (Кол., Структур. прост. предл. 63), udmurt *solaň-solaň* (Ал., Повт. 160) 'hozzá-hozzá'. Bár, mint említettem, a névmások kettőztetése nincs nagyon elterjedve, azért nem állítom, hogy nem fordul elő a világ más nyelveiben. Például a latinból is ismerünk kettőztetett kérdőnévmásokat: *quisquis*, *quaequae*, *quidquid* 'bárki, bármely'.

A finnugor nyelvekre rendkívül jellemző a szavaknak megváltozott hangalakban való megismétlése. Ennek két változata van. Vagy egyik tag sem bír önálló jelentéssel, vagy csak az egyik bír vele. (A nyelvtörténet segítségével nem egyszer az „értelmetlen” tagról is bebizonyítható, hogy valamikor önállóan is használták; erre magyar példákat PAIS D,¹⁰ udmurt példákat V. АЛАТЫРJEV [I. pl. Повт. 156, 157] említ.) KELEMEN JÓZSEF behatóan tanulmányozta ezeket a változatokat, és arra a meggyőződésre jutott, hogy

⁹ A legjelentősebb munkák (a magyar nyelvészek munkáin kívül) a következők: В. И. АЛАТЫРЕВ: Повторы в пермских языках. Ученые записки Карело-финского государственного университета. Т. II, вып. I. Петрозаводск, 1948; ugyanettől a szerzőtől Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия востоковедческих наук, вып. 2. Ленинград, 1948; Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи. Ученые записки Карелофинского государственного университета. Т. III, вып. I. Петрозаводск, 1949; М. А. САХАРОВА. Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. Т. IV. Ижевск, 1949. Sok érdekes türk és finnugor példát tartalmaz АСМАРИН munkája: Н. Ф. АШМАРИН. Подражание в языках Среднего Поволжья, вып. 1—5. Баку, 1925.

¹⁰ PAIS, Példák a hangutánzó ikerítésre: MNy. L. 275—9.

a magyarban az „értelmetlen” tagokból álló szavak nem összetettek, hanem egyszerűek.¹¹

A következő ikerszók egy „értelmes” és egy „értelmetlen” tagból állanak: m. *cserere*, udmurt *žug-žag* 'szemét' (*žag* 'szemét'), *kučo-mačo* 'tarka-barka' (*kučo* 'tarka') (Ал., Повт. 156), manysi *šoχri-χoχri* (Манс.-русск. сл.) 'szita-kötő' (*χoχri* 'mozgás'). A magyarban az *Ista-Pista*, *Anna-Panna*, *Andi-Bandi*-féle játszi becéző ikerített személynévekből (vö. *István*, *Anna*, *András*) a második tag önállósulása után lett használatos a *Pista*, *Panna*, *András* becézőnév.

A következő ikerszóknak egyik tagja sem használatos önálló jelentéssel: mari *βəž-βuž*, *βər-βor* (Марийско-русск. сл.) 'gyorsan', udmurt *uri-beri* (Ал., Повт. 163) 'hirtelen', 'hanyagthomlok', mdE. *tult-talt* 'ürügy', *kult-kalt* 'hiába-valóság' (Шестр. Дисс. 98), m. *dinom-danom*, *lári-jári*.

Tudjuk, hogy hasonló ikerszók vannak a világ sok nyelvében, de azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos nyelvekben, vagy közeli rokonyelvi csoportokban az ikerszók esetleg olyan szabályok szerint alakulnak, amelyek más nyelvekre vagy más közeli rokonyelvi csoportokra nem jellemzők. Például a magyarban a két tag viszonya olyan, hogy vagy magas hang áll mély hanggal szemben (*gizgaz*), vagy ajakkerekítés nélkül képzett magánhangzó ajakkerekítéssel képzett magánhangzóval (*gider-gödör*), vagy az első tag magánhangzóval (illetve az ajkak közreműködése nélkül képzett mássalhangzóval), a második tag viszont labiális vagy labiodentális mássalhangzóval kezdődik (*ákombákom*, *cókémók*).¹² A mordvinban a két tag magánhangzóinak viszonya körülbelül ugyanolyan, mint a magyarban,¹³ de megfigyelhetők másféle sajátosságok is. A mordvin ikerszókra például jellemző, hogy a tagok rendszeren *t*-vel végződnek, vagyis alakjuk a többes szám alakjára hasonlít (l. az előző példákat). Ez a sajátosság analógiás úton keletkezett. Az ilyen ikerszók mintái olyan mellérendelő összetételek, amelyek önálló jelentéssel bíró szavakból állnak, például *atát-babát* 'házastársak', 'férj és feleség' (vö. *atá* 'férj' és *baba* 'feleség'); ebben mindkét tagnak egyedi jelentése van, de alakjuk többes számra mutat.

Rendkívül sok hangalakváltoztatással képzett szókettőztetést (főleg módhatározói funkcióban) használnak a komiban, például *ž'ik pür že čuž-čaz konvert voštis* 'rögtön ripp-ropp feltépte a borítékot'; *tup-tap raka mune űured* 'liccs-loccs megy a varjú a lápon'.¹⁴

Miután ALATYRJEV (Повт. 164, 165, Межд. 226—232), SZACHAROVA (l. az említett munkát) és (BUBRICH Грамм. лит. коми яз. 196) anyagát átnéztem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a permi nyelvekben az egyik tag zártabb magánhangzója áll a másik tag nyíltabb magánhangzójával szemben, habár előfordulnak más, ritkább változatok is.¹⁵ BUBRICH

¹¹ KELEMEN J., Szempontok az ikerszók vizsgálatához (MNY. XXXV).

¹² К. Е. МАЙТИНСКАЯ: Венгерский язык. II. Москва. 1959. 153—4.

¹³ L. a példákat Шестр. Дисс. 98.

¹⁴ М. А. САХАРОВА: Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. IV. 1949. 35, 36.

¹⁵ SZACHAROVA szerint a hangváltoztatással kettőztetett komi szók tagjaiban a következő magánhangzók váltakoznak: *u ~ a*, *i ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ o* (l. az említett cikket 35); mások szerint a váltakozások a következők: *u ~ a*, *u ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *e ~ a*, *u ~ o* (Совр. коми яз. 262); ALATYRJEV szerint az udmurtban a leggyakoribb az *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ a*-féle váltakozás, azonkívül a tagok végén gyakoriak az *-žr*, *-žl* és más hangsorok, továbbá a különféle hangsúly típusok felhasználása attól függően, hogy milyen a kettőztetett szók jelentése (l. Ал., Межд. 228—232).

megjegyzi, hogy a kettőztetett komi szókban a két szótagból álló komponensek gyakran végződnek *i*-vel vagy *a*-val: *luži-loži* 'ziláltan', *gira-gara* 'kippkopp',¹⁶

A mari—orosz szótárból kicédulázott adataim arról tanúskodnak, hogy a hangalaki változtatással kettőztetett mari szók tagjai közül az elsőben *ə* (mari irodalmi helyesírással *u*), a másodikban *o*, ritkábban *a*, *u* van: *pəlt-pəlt* (gyors mozgás utánzása), *kərt-kərt* 'gyorsan' *ləz-loz* (kócosság utánzása), *kəβe-kəβo* 'hirtelen', *kəγər—koγər* (csikorgás utánzása), *lədər-lədər* (kocsizörgés utánzása), *ńəmər-ńəmər* (ragadósság utánzása), *ləj-ləj* (sima mozgás utánzása), *məγə-muγo* 'halkan és ki nem vehetően', *kəγər-kuγər* 'cikk-cakkosan', *ńəγe-ńuγo* (kellemetlen érzés utánzása) (Марийско-русск. сл.). A magánhangzó váltakozáson kívül még más sajátosságok is szembeötlenek; például az, hogy a tagok gyakran *-ər* végződésűek (úgy látszik az *-ər* határozó képző analógiájára).

A hangfestő kettőztetéseknek kivételesen nagy a száma a volgai és a permi nyelvekben. Hasonló a helyzet a szomszédos tatár és csuvas nyelvben is.¹⁷ Azonban, mint ahogy a fenti példák mutatják, a kettőzött szók tagjainak egymáshoz való szerkezeti viszonya mindegyik nyelvben más és más. Ez természetesen azt bizonyítja, hogy a finnugor alapnyelvben még nem alakultak ki teljesen az ilyenféle szóismétlések szerkezeti típusai.

A harmadik szerkezeti főtípust járulékok vagy segédszók felhasználásával alakult kettőztetések jellemzik. Ismétlődhetnek hangfestő (önálló jelentéssel nem bíró) vagy önálló jelentésű gyökérelemek. A hangfestő gyökérelem vagy hangalakváltozás nélkül vagy hangalakváltozással ismétlődik, és a járulékok vagy segédszók csak a második taghoz kapcsolódnak.

A komiban a hangfestő határozószók második tagjához gyakran járul az instrumentális megmerevedett esetragja: *vak-vakən šerektini* 'hangosan hahotázni', *šur-šarən petis* 'suhogó hangot előidézve lépett be' (Совр. коми яз. 262). Ugyancsak a komiban 'nem teljes jelentésű' igék (mint *kivni* 'hallatszani', *kerni* 'tenni' stb.) is járulhatnak a második taghoz: *ež esis ž'urk-ž'urk-keris* 'az ajtó egy icipicit nyikorgott'; *vatkil bežnas tug-legkeris* 'Vatkylj (kutya neve) farkát egyszer-kétszer megcsóválta' (Совр. коми яз. 249, 250).

Hasonló jelenséggel találkozunk egyes altaji nyelvekben is; például a mandzsuban a *se-mbi* 'tenni; mondani' ige hangfestő szavakhoz fűzve hangok és zörejek előidézésével járó cselekvést jelöl: *doŋ doŋ se-* 'dobolni', *tebke tabke se-* 'típegni, bizonytalanul lépni' stb.¹⁸

Az önálló jelentésű szók ismétlődhetnek képzőikkel együtt is. Például a volgai, a permi és az ugor nyelvekben általános a képzőkkel ellátott számevegeknek disztributív jelentésben való megismétlése: mdE. *vejfe-vejfe* 'egyesével', *kavtoŋ-kavtoŋ* 'ketten-ketten', *kolmoŋ-kolmoŋ* 'hárman-hárman' stb. (Эрз.-русск. сл.; vö. *vejke, kavto, kolmo* 'egy, kettő, három'), mari *iktən-iktən* 'egyesével', *koktən-koktən* 'ketten-ketten' (Марийско-русск. сл.; vö. *ik-, kok-* 'egy, kettő'), *odigen-odigen* vagy *ogen-ogen* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten' (Удм.-русск. сл.; vö. *odig* 'egy', *kik* 'kettő'), komi *etken-etken* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten', *kuimen-kuimen* 'hárman-hárman' (Бубр.,

¹⁶ Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи 88.

¹⁷ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ: Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва. 1960. 277—8. l.

¹⁸ G. J. RAMSTEDT: Über onomatopoeische Wörter in den altaischen Sprachen. JSFOu. LV/III: 112.

Грамм. лит. коми яз. 99; vö. *eti, etik, kik, kuim* 'egy, kettő, három'), manysi *akwal-akwal* 'egyesével', *kityäl-kityäl* 'ketten-ketten', *atal-atal* 'öten-öten' (Манс.-русск. сл.; vö. *akwa, kit, at* 'egy, kettő, öt'), m. *ketten-ketten, härman-härman, négyen-négyen* (vö. *kettő, három, négy*). A kettőztetés a disztributív jelentésnek általában nemcsak kiemelésére szolgál, hanem a kettőztetés következtében kapja meg a gyűjtő számnév a disztributív jelentést (például a magyarban, a manysiban, a komiban). A legtöbb esetben közös az, hogy a számnévnek *-n* képzője van. Ez a finnugor locativusra vezethető vissza, amely essivusi jelentést kapott. Valószínűnek tartom, hogy még a mordvin *-ni* is a locativusrag folytatása, habár a mai nyelvben a genitivusi *-ni* hatására palatális lett.

Még más, csak individuálisan egyes nyelvekre jellemző suffixumok segítségével történő kettőztetésre is említhetnénk adatokat. Például ebben a mdE. mondatban: *vedrañ-vedrañ locco ervas maks'* (Cyp. 54) 'mindegyik adott egy-egy vödör tejet'; a mariban általános a határozói igenévnek mint a főcselekvés jellemzőjének megismétlése: *šortan-šortan ojala* 'könnyezve-könnyezve meséli'; *muren-muren kaja* 'énekelve-énekelve megy'; *tolan-tolan kaja* 'jőve-jőve megy el' (vagyis 'gyakran jön látogatóba') stb. (Карм. 2, 3), *šonen-šonen tajra ik oješ šoyaleš* (Совр. марийск. яз. 254) 'gondolkodva-gondolkodva (vagyis 'hosszas gondolkodás után') Darja elhatározta'. ALATYRJEV szerint az udmurt gyakran kettőztet instrumentálishi *-n* ragos főneveket, mellékneveket és határozószókat, pl. *diren-diren čaškaos žingirto* 'néha-néha (szó szerint 'idővel-idővel') megcsendülnek a csészék', *šugen-šugen nuizi* 'nagy nehezen (szó szerint 'nehézzel-nehézzel') vitték' (Ал., Повр. 160).

Plyenféle szerkezetek a komiban is használatosak: *sije lilde bukvaen-bukvaen* (Коми-русск. сл. 237) 'betűzgetve (szó szerint 'betűvel-betűvel') olvas'. A mariban a kettőztetett határozószók leginkább a főnevek genitivusi alakjára emlékeztetnek: *žaranžaran-žaranžaran* 'ágyásonként' (*žaranžaran* 'ágyás'), *žapən-žapən* 'időnként' (*žap* 'idő'), *ilemən-ilemən* 'helyenként' (*ilem* 'lakhely') (Марийско-русск. сл.).

Az is előfordul, hogy a teljes jelentésű szónak csak az alaprésze ismétlődik meg, és pedig úgy, hogy az első tag valamilyen jellegzetes állandó járulékot vagy segédszó kíséretet kap, a második tag viszont jelezhető vagy ragozható.

Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemelnek azok az igei szerkezetek, amelyben a ragozott (vagy ragozható) igealak mellett (rendesen előtte) ugyanazon ige határozói igeneve áll: m. *kerve kért*, mari *keče peltenak pella* 'a nap egyre süt' (szó szerint 'melegítve melegít'), *taratenak tarata* 'egyre buzdít' (szó szerint 'buzdítva buzdít') (Совр. марийск. яз. 254, 255), mdE. *solaz solams* 'gyorsan olvadni' (szó szerint 'olvadva olvadni'), mdE. *livtaž livtams*, mdE. *lijež lijems* 'gyorsan futni' (szó szerint 'repülve repülni') (Жол., Структ. процр. предл. 87), komi *šojemen šoje* 'rágva rág' (szó szerint 'éve esz'; V. Lytkin közlése). Előfordul másféle igei szerkezet is, például a m. *nöttön nőni* kifejezésben az első, melléknévi igenévi taghoz locativusi *-n* járult.

A névszói szerkezetek közül említésre méltók azok, amelyek a tulajdonság magas fokának kifejezésére szolgálnak. Első tagjukhoz esetrag vagy nevutó járul, és pedig az udmurtban ablativusi rag: *šedleš no šed* (Удм.-русск. сл. 420) 'nagyon fekete' (szó szerint 'feketénél feketébb'), a komiban elativusi rag: *jonis jon* (Совр. коми яз. 169) 'nagyon erős', a mdE.-ban ablativusi rag: *očudonga* (vagy *očudovak*) *očuš* (A. Feoktisztovsz közlése) 'a legidősebb', a finn-

ben genitivusi rag: *suuren suuri* (ХАК., Разв. финск. яз. 166) 'hatalmas', a magyarban adessivusi rag: *szebbnél szebb*, a mari esetrag helyett névutót használ: *sai deč sai* 'nagyon jó', *kuyu dečkuyu* 'nagyon nagy' (Марийско-русск. сл.).

A finnben a főnévvel kifejezett fogalom magas minősítése szabályszerűen a ragozható főnév elé kitett ugyanazon főnévnek többes számú genitivusi alakjával jelölhető: *kysymysten kysymys* 'nagyon fontos kérdés' (szó szerint 'kérdések kérdése'), *salien sali* 'a legszebb terem' (szó szerint 'termek terme') (Мак. Субст. словосоч. 65). A magyarban is előfordulnak hasonló szerkezetek, éspedig mind egyes, mind többes számú előtaggal: *halálnak halálával meghalni*; *Feleségek felesége* (egy Petőfi-vers címe; ebben a példában a birtokos szónak nincs esetragja).

Néha meg az első tag ragozható (jelezhető), és a második taghoz járul valamilyen jellegzetes toldalék: finn *pyytää pyytämällä* 'kérve kérni, könyörögni', *sataa satamistaan* 'szakad az eső', *olla olevinaan* 'tettetni magát' (ХАК., Разв. финск. яз. I, 166) vö. m. *ment-mendegélt*, *sir-sirdogál* stb., amelyekben mind a két tag ragozható és jelezhető.

Figyelemre méltók az olyan határozószó-féle kifejezések is, amelyekben a tómorféma megismétlése a következő szerkezeti változatokban fordul elő: a) az első tagnak van járuléka, például mari *βiklan-βik* 'egyenest' (*βik* 'egyenesen'), *jəren-jər* 'köröskörül' (*jəy* 'körül') (Марийско-русск. сл.); b) a második tagnak van járuléka: finn *aika ajojn* 'időről időre' (*aika* 'idő'), *paikka paikoin* 'helyenként' (*paikka* 'hely') (ХАК., Разв. финск. яз. 166); c) mind a két tagnak van járuléka, de ezek nem azonosak; mari *βeran-βerəške* (Марийско-финск. сл.) 'helyenként' (*βer* 'hely'), m. *unos-unitalan, véges-végig*, finn *loppujen lopuksi* 'végre, végeredményben' (szó szerint 'végek végévé', *loppu* 'vég') (Мак. Субст. словосоч. 66).

A c) típushoz tartozó kifejezések sokfélék, de minthogy a szókészletnek ezt a frazeológiai rétegét a finnugor nyelvekben (talán a magyart és a finnt kivéve) eddig alig tanulmányozták, nem könnyű megállapítani az idetartozó kifejezések pontosabb típusait. Pedig bizonyos típusok az egyes nyelvekben okvetlenül kikristályosodtak. Például az udmurtban a folytonosságot ugyanazon tómorfémák toldalékeképpen az *-is-* és az *-e* elemek szembeállítására fejezi ki: *artis-arte* 'vállvetve' (*artis-* 'oldalt', *arte* 'oldalt'), *aris-are* 'évről évre' (*ar* 'év'), *beris-berse* 'egymás után, libasorban' (*ber* 'hátsó oldal, hátsó hely') (Удм.-русск. сл.), a magyarra a *-ról ~ -ről* és a *-ra ~ -re* ragok szembeállítására jellemző: *lépésről lépésre, szájról szájra, napról napra* stb.

A mariban az *-n* és *-de* végű, egy igéhez tartozó határozói igenevek összekapcsolásával fejezik ki a cselekvés nem teljes voltát vagy egyenletlen időközökben történő megismétlődését, például *podalən-podalde* 'néha eddegélve' (tkp. 'eddegélve, nem eddegélve'), *užən-užde* 'hol észrevéve, hol észre nem véve' (tkp. 'észre véve, nem észrevéve') (Совр. марийск. яз.), *ilen-iləde* 'úgy ahogy tengődve' (tkp. 'élve, nem élve'), *jören-jörəde* 'pislákolva' (tkp. 'kialudva, nem kialudva') (Марийско-русск. сл.).

A finnugor nyelvekben, mint más nyelvekben is, sok figura etymologica-szerű kifejezés használatos. De ezek közül engem ezúttal csak azok érdekelnek, amelyeknek komponensei olyan szoros kapcsolatban vannak, hogy más szó nem ékelődhet közéjük, és a szórendjüket sem lehet megváltoztatni. Éppen ezért most nem foglalkozunk a *hősi halált halni, hosszú életet élni* féle kifejezésekkel, minthogy ezeket sokféleképpen lehet használni (vö. *ott halt hősi*

halált, nem élt olyan hosszú életet stb.). Igaz, hogy átmeneti természetű kifejezésekkel itt is kell számolnunk.

A finnugor nyelvekben nemcsak a tőmorféma vagy alapszó kettőztetése fordul elő, hanem praefixumoké és suffixumoké is a tőmorféma vagy alapelem megismétlése nélkül.

A magyarban például megszokott dolog az igekötők kettőztetése; ily módon lehet jelölni a cselekvésnek egyenetlen időközökben való megismétlését: *meg-megállt, vissza-visszanézett*. Ugyancsak a magyar használja a felsőfok praefixumának kettőztetését a tulajdonság legmagasabb fokának kifejezésére: *legleslegjobb* (vö. *legjobb*), *legeslegszebb* (vö. *legszebb*).

Suffixumok kettőztetése is előfordul; ily módon lehet nyomósítani a jelentésüket. SIMONYI adatokat hoz fel a magyar *-cska ~ -cske* kicsinyítő képző kettőztetésére: *kincsecskécském, könyvecskecske* (TMNy. 514). BUBRICH megemlíti, hogy a mordvin *-kšno ~ -kšné* gyakorító képző megismétlődhet: *sakšnokšnoms* 'különösen gyakran jövegetni' (*sams* 'jönni').¹⁹ Az ilyen véletlenül, alkalmyszerűen használt kettőztetésből állandó kapcsolat keletkezhet. Ilyen eredetű a magyarban a műveltető *-tat ~ -tet*, a kicsinyítő *-dad ~ -ded*, a nyelvjárásokban előforduló melléknévi képző *-sos ~ -sas ~ -ses ~ -sös*, a komiban a gyűjtő számnevek *-nan* képzője (például *nólnan* 'mind a négy, mind a négyen' (Совр. коми яз. 187), a mariban a hangfestő igéket képző *-tat* (például *kočartataš* 'nyikorogni', *čodartataš* 'zörögni', *kočartataš* 'hencegni' stb.) (Совр. марийск. яз. 234), a mozzanatos *-l* kettőztetésével alakult igeképző *-lal, -atal, -läl, -älül* (*jalštalalaš* 'rövid időre megköt'²⁰).

Végül a finnugor nyelvekben egyes szótagok vagy hangok kettőztetése is előfordul. A finnen ennek rendszerint nyomósító-fokozó funkciója van, például *ruti ruotsalainen* 'igazi svéd', *supi suomalaisinen* 'igazi finn', *paki paraastaan* 'teljes erővel', *puhi puhdas* 'teljesen tiszta', *tyttö tyhjä* 'teljesen üres', *upo uusi* 'vadonat új') (Хак., Разв. финск. яз. 166). A magyarban bizonyos hangfestő igék gyakorító vagy mozzanatos jelentése részben attól függ, hogy a tövük egyszerű vagy kettőztetett mássalhangzóval végződik-e: *lebeg* és *lebben*, *csörög* és *csörren*, *löttyög* és *löttyen* stb. (A finnségi nyelvek mássalhangzó fokváltakozását mint tisztán fonetikai jelenséget nem soroljuk ide).

A különféle típusú kettőztetések lehetőségeit nagymértékben az illető szó kategóriai hovatartozása határozza meg. A tulajdonságot kifejező melléknévek és határozószók megismétlése fokozásszerű jelentésmódosítást eredményez, a számnevek, a főnevek és a nem tulajdonságot jelentő határozószók disztributív jelentést kapnak, az igék jelentésmódosítása az aspektusi árnyalatok területén mozog. Kivételek természetesen mindenütt előfordulnak.

A kettőztetések és szóismétlések szerkezeti típusai a mai finnugor nyelvekben nagyon sokfélék. Habár a legtöbb típus általános vázlata valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is, a hangviszony, a toldalékok stb. felhasználásának részletes szabályai csak később az egyes nyelvekben vagy a közeli rokonnyelvek csoportjaiban alakultak ki és kaptak többé-kevésbé állandó formát.

Moszkva

KLARA MAJTINSZKAJA

¹⁹ Д. С. БУБРИХ, Эрзя-мордовская грамматика минимум. Саранск, 1947. 49. 1.

²⁰ БЕКЕ Ö., Cseremisiz nyelvten. Вр. 1911. 294. 1.

Rövidítések

- Ал., Межд. = В. И. АЛАТИРЕВ, Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. «Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия востоковедческих наук», вып. 2, Ленинград, 1948.
- Ал., Повт. = В. И. АЛАТИРЕВ, Повторы в пермских языках. «Ученые записки Карело-финского государственного университета», II, вып. I.» «Исторические и филологические науки». Петрозаводск, 1948.
- БУБР., Грамм. лит. коми яз. = Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка. Ленинград, 1949.
- КАРМ. = Г. Г. КАРМАЛИН, Система письма определений с определяемыми словами, двойных и сложных слов в марийском языке. 1929. (a kiadás éve nélkül).
- Кол., Структ. прост. предл. = М. Н. КОЛЯДЕНКОВ, Структура простого предложения в мордовских языках. Саранск, 1959.
- Коми-русс. сл. = Коми-русский словарь. Сыктывкар, 1948.
- МАҚ., Субст. словосоч. = Г. Н. МАҚАРОВ, Субстантивные словосочетания типа «имя существительное + имя существительное в косвенных падежах в финском языке» «Прибалтийско-финское языкознание». Академия наук СССР, Карельский филиал Москва—Ленинград, 1961.
- Манс.-русс. сл. = А. Н. Баландин и М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.
- Марийско-русс. сл. = Марийско-русский словарь. Москва, 1956.
- Русско-удм. сл. = Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956.
- САНДР., Нек. = САНДРӧ—ВАГӧ (Молодцов В. Л.), Некоторые принципы зырянского правописания. Сыктывдін, 1926.
- Совр. коми яз. = Современный коми яз. Сыктывкар, 1955.
- Совр. марийск. яз. = Современный марийский язык. Морфология. Йошкар—Ола. 1961.
- Сур. = «Сурань толт.» III. Саранск, 1957.
- Удм.-русс. сл. = Удмуртско-русский словарь. Москва, 1948.
- ХАҚ., Разв. финск. яз. = Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка. I. Москва. 1955.
- Шест., Дисс. = А. Е. Шестакова, Образование существительных и прилагательных от именных основ в мордовских языках. Кандидатская диссертация. Москва, 1952.
- Эрз.-русс. сл. = М. Н. Коляденков и Н. Ф. Цыганов, Эрзянкорусский словарь. Москва, 1949.
- Яз. письм. нар. сев. = Языки и письменность народов Севера. I, Ленинград, 1937.
- НІВТ = Н. НІВТ, Indogermanische Grammatik. IV. Heidelberg. 1928.
- РОТТ = А. Ф. РОТТ, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.
- WUNDT = W. WUNDT, Völkerpsychologie. I. Die Sprache. Dritte Auflage. Leipzig, 1911.